

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Sayı: 3
ERZURUM, 1995

TÜRK KELÂM BİLGİNİ SADRU'Ş-ŞERİA ES-SÂNÎ
(ö. 747/1346)

Arş.Gör. Ömer AYDIN*

A- HAYATI:

Asıl ismi, Ubeydullah b. Mes'ûd b. Tacu's-Şeria Mahmûd b. Sadru's-Şeria Ahmed b. Cemaluddin Ubeydullah el-Mahbûbî el-Buharî el-Hanefî¹ olan Sadru's-Şeria es-Sânî'nin doğum tarihi ve doğduğu yerle ilgili olarak kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. 747/1346 yılında Buhârâ'da vefat ettiği² hususunda ise ittifak vardır. Buna göre o, hicri VII. yüzyılın ilk yarısından sonra doğmuş olmalıdır.

Hemen belirtmek isteriz ki, araştırmamız esnasında Sadru's-Şeria es-Sânî hakkında yapılmış müstakil herhangi bir çalışmaya rastlayamadık. Ancak bazı tabakât, terâcim, ansiklopedi, fıkıh ve usûl-u fıkıh kitaplarında yazar hakkında verilen bilgiler doyurucu değildir. Bazı kelâm, fıkıh ve usûl-u fıkıh kitaplarında ise bazı görüşlerine yer verilmiştir.

Biz, yazarın kendi eserlerinden ve kendisinden

*Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı

¹ İbn Kutlubûğa, Zeyneddin Kasım, Tâcu't-Terâcim fî Tabakâtî'l-Hanefiyye, Beyrut, 1962, s. 40; el-Leknevi, Muhamed b. Abdulhayy, el-Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, s. 109; Serkis, Yusuf Elyan, Mu'cemu'l-Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe, Mısır, 1928, C. II, s. 1199; Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa, Miftahu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtî'l-Ulûm, Kahire, 1968, C.II, s. 191; Brockelmann, Carl, Geschichte der Arabischen Literatur, Leiden, 1937, Vol. II, p. 277; Supplementband, Vol. II, p. 300; Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Arifin Esmâü'l-Müellifin ve'l-Musannifin, İstanbul, 1951, C. II, s. 649.

² Bkz. el-Leknevi, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 110; Serkis, Mu'cemu'l-Matbûât, s. 1199; ez-Zirikli, Hayreddin, el-A'lâm, III. Baskı, C. IV, s. 354; Brockelmann, GAL, Suppl., Vol. II, p. 300.

bahseden kaynaklardan edindiğimiz bilgiler ışığında, onun hayatını, şahsî ve ilmî (özellikle kelâmî) yönünü ortaya koymaya çalışacağız.

Sadru'sh-Şeria es-Sânî'nin kendisinin, anasının, babasının, çocuklarının, ana-babasının dedelerinin mezarlarının Buhârâ'da Şer'i-âbâd'da³ bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Ancak babasının babası Tacu'sh-Şeria ve anasının babası Burhanuddin (veya Burhanu'sh-Şeria) Kirman'da vefat edip oraya defnedilmişlerdir.⁴ Kanaatimizce bu iki dedesinin Kirman'da vefat edip oraya defnedilmelerinin sebebi, Buhârâ'nın istilâya uğramış olmasıdır. Bilindiği gibi Buhârâ, tarihte birçok istilaya maruz kalmış, şehir zaman zaman yerle bir edilmiş, halkının bir kısmı öldürülmüş, bazıları kaçmış ve bir kısmı da sürgün edilmiştir.⁵ Bu yüzden olsa gerek yazarımız, bir müddet Herat'ta bulunmuştur. 733/1333'te şehri ziyaret eden ünlü seyyah İbn Batûta, cami, medrese ve pazarların harabe halinde olduğunu söyler.⁶

İbn Batûta "Seyahatnâme"sinde Buhârâ'da Sadru'sh-Şeri'a ile karşılaşip tanıştığını söylemektedir.⁷

Sadru'sh-Şeria es-Sânî'nin yukarıda zikrettiğimiz iki dedesinin dışında ailesinin mezarlarının Buhârâ'da bulunması, kendisinin bir Türk şehri olan Buhârâ'da doğmuş olduğuna delalet ediyor. Buhârâ'nın İslâm kültür tarihinde çok önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olduğu bilinmektedir. İşte Sadru'sh-Şeri'a es-Sânî, böyle

³ el-Levknevi, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 110; Serkis, Mu'cemu'l-Matbûât, s. 1199.

⁴ el-Leknevi, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 110.

⁵ Bkz. Şeşen, Ramazan, T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, Buhara mad.

⁶ Bkz. Şeşen, Ramazan, T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, Buhara mad.; Ayrıca bkz. İslâm Ansiklopedisi, Millî Eğitim Basımevi, Buhara mad.

⁷ et-Tancî, Muhammed, İbn Batûta Seyahatnamesi, Sadeleştiren: Mümin Çevik, İstanbul, 1983, C. I, s. 260.

bir ilim ve kültür merkezinde yetişmiştir. Ayrıca Sadru's-Şerîa es-Sânî'nin nisbelerinden el-Mahbûbî onun büyük âlim Cemaleddin el-Mahbûbî'nin soyundan geldiğini, el-Buhârî onun Buhârâlı olduğunu göstermektedir.

Yazarımız, Sadru's-Şerîa es-Sânî (İkinci Sadru's-Şerîa) ünvanı ile meşhur olmuştur. Ancak bir takım tabakât ve terâcim kitaplarında kendisi için Sadru's-Şerîa el-Asğar⁸ (Küçük Sadru's-Şerîa) ünvanı da zikredilmektedir. Kendisine "es-Sânî" veya "el-Asğar" ünvanının verilmesinin sebebi; dedesi Tacu's-Şerî'a Mahmûd'un babası olan Sadru's-Şerîa Ahmed (ö. 630/1232)'in Sadru's-Şerîa el-Evvel (Birinci Sadru's-Şerîa) veya el-Ekber (Büyük Sadru's-Şerîa) ünvanıyla anılmasıdır.

Sadru's-Şerîa es-Sânî'nin Buhârâlı bir Türk bilgini olduğu bazı çalışmalarda zikredilmektedir.⁹ Ancak yazarımızdan bahseden tabakât ve terâcim kitaplarında bu hususta herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Sadru's-Şerîa es-Sânî, eserlerini Arapça yazmış olmasına karşın, anlatım şeklinden ve ifade tarzından onun Arap olmadığı anlaşılmaktadır. Bu husus ve -yukarıda bahsettiğimiz gibi- onun bir Türk şehri olan Buhârâ'da doğmuş olması, onun bir Türk âlimi olduğuna delil teşkil etmektedir. Yazarımızın soyunu, Hz. Peygamber'in ashabından Ubâde b. Sâmî el-Ensârî'ye çıkaranlar da vardır.¹⁰

⁸ Bkz. el-Leknevî, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 109; Serkis, Mu'cemu'l-Matbûât, C. II, s. 1199; ez-Zirikli, el-A'lâm, C. IV, s. 354; Kehhâle, Ömer Rıza, Mu'cemu'l-Müellifin Terâcimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Yayına hazırlayan: Rifat Rıza Kehhâle, Dımeşk, 1958, s. C. VI, s. 246.

⁹ Mehmed Seyyid, Usûl-u Fıkıh, s. 57; "Aynî, Mehmet Ali, "Türk Mantıkçıları", Daru'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sene: III, Sayı: 10, İstanbul, 1928; Yalıtıkaya, "Türk Kelâmcıları", Daru'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sene: V, Sayı: 23, İstanbul, 1932, s. 6.

¹⁰ Bkz. el-Leknevî, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 110.

B- İLMİ KİŞİLİĞİ:

Sadru's-Şeria es-Sânî'nin gerek baba tarafından gerekse ana tarafından ailesinin meşhur birçok âlim bulunmaktadır.¹¹ Bunlar arasında Tâcu's-Şeria, Burhanuddin, Sadru's-Şeria el-Ekber ve meşhur imam Cemaluddin Mahbubî gibi büyük âlim ve müçtehidler bulunmaktadır.¹² Bu ünlü ulemâ ailesine mensup olan Sadru's-Şeria es-Sânî, ilmini, dedesi Tâcu's-Şeria Mahmûd'dan öğrenmiştir. Kaynaklar, onun, dedesinin anlattığı dersleri arzu ve iştiaqla not ettiğini ve bu notları bir araya topladığını¹³ belirtmektedirler.

Mehmet Ali Aynî (ö.1945) ise, Sadru's-Şeria'nın, âlimler tarafından çok methedildiğini¹⁴ ifade etmektedir.

Taşköprüzâde (ö. 960/1553) Sadru's-Şeria'nın ilmi yönden üstünlüğü konusunda şunları söylüyor: " O, kendisinden önceki âlimlerin izah etmedikleri meseleleri çözmek için çok gayret etmiş ve çalışmıştır."¹⁵

Yazarımızın ilmi üstünlüğünü anlatan şöyle bir hadise nakledilmektedir: "Allâme Kutbuddîn er-Râzî (ö. 766/1365)¹⁶, Sadru's-Şeria ile bir araya gelip münazara ve mübahase etmek istiyordu. Önce ona, çok güvendiği ve kendi eliyle iyi bir şekilde yetiştirdiği talebelerinden ve azatlı kölelerinden olan Mubarekşâh el-Mantıkî'yi¹⁷ gönderdi. Mubarekşâh'ı göndermekten maksadı, Sadru's-Şeria'nın bilgi seviyesini ve konulara vukufiyetini

¹¹ Bkz. el-Leknevî, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 110; Mehmed Seyyid, Usûl-u Fıkıh, s. 57.

¹² Bkz. el-Leknevî, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 110-111.

¹³ Bkz. İbn Kutlubuğa, Tâcu't-Terâcim, s. 40; el-Leknevî, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 109; Serkis, Mu'cemu'l-Matbûât, s. 1199.

¹⁴ Bkz. Aynî, Mehmet Ali, "Türk Mantıkçıları", s. 51.

¹⁵ Taşköprüzâde, Miftahu's-Saâde, C.II, s. 182.

¹⁶ Kutbuddîn er-Râzî hakkında geniş bilgi için bkz. el-Leknevî, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 126.

¹⁷ Mubarekşâh hakkında geniş bilgi için bkz. Ülken, Hilmi Ziya, Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslâm Felsefesi Kaynakları ve Etkileri, IV. Baskı, İstanbul, 1993, s. 162.

öğrenmekti. Bunun üzerine Mubarekşâh, Sadru's-Şeria'nın derslerine katılır. Bu sıralarda Sadru's-Şeria Herat'ta, Kutbuddîn er-Râzî ise Rey şehrinde bulunuyordu. Mubarekşâh, Sadru's-Şeria'nın İbn Sinâ (ö. 428/1037)'nin "el-İşârât" isimli kitabını okuttuğunu, ancak ne yazarına, ne de bu kitabın şarihleri olan Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1209) ve Nasiruddîn et-Tûsî (ö. 672/1274)'ye uymayarak onların görüşlerini kabul etmediğini görünce; hocasına şöyle yazdı: "Sadru's-Şeria çok üstün bir âlimdir. Yakıcı bir yaratılışı vardır. Onunla bir araya gelip münazarada bulunmak, yenilmeyi ve ayıplanmayı kabullenmek demektir." Bunun üzerine Kutbuddîn er-Râzî bu düşüncesinden vazgeçer.¹⁸

Sadru's-Şeria es-Sânî; kelâm, felsefe, mantık, usûl-u fıkıh, hilâf, cedel, hadis, tefsir, tasavvuf, nahiv, lûgat, edebiyat, münazara gibi ilim sahalarında âlim, muhakkık ve mudakkık bir zattır.¹⁹ Sadru's-Şeria es-Sânî, Bu ilim sahalarının birçoğunda eserler kaleme almıştır.

Bütün bunlar Sadru's-Şeria es-Sânî'nin ne kadar önemli bir şahsiyet olduğunu ve üzerinde çalışmalar yapılması gereken bir düşünür olduğunu göstermektedir.

C- SADRU'S-ŞERIA'NIN KELÂM İLMİNDEKİ YERİ:

Sadru's-Şeria'nın nisbelerinden el-Hanefî onun fıkıhta Hanefî mezhebinden olduğuna delatlet eder. Eserlerinden bahsederken de göreceğimiz üzere onun Hanefî fıkıhına dair bir çok eseri vardır. O, fıkıhta Hanefî olduğu gibi, Kelâm'da da Hanefî-Mâturîdî'dir. Ancak Sadru's-Şeria, inceleyebildiğimiz kadarıyla gerek fıkî ve gerekse kelâmî eserlerinde Ebu Hanife (ö. 150/767)'ye sık sık atıflarda bulunduğu halde, İmam Mâturîdî'den hiç bahsetmez. Fakat yazarımızın kelâmî görüşleri İmam

¹⁸ Taşköprüzade, Miftahu's-Saâde, C.II, s. 191-192.

¹⁹ el-Leknevi, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 110; Kehhâle, Mu'cemu'l-Müellifin, C. VI, s. 246; ez-Zirikli, el-A'lâm, C. IV, s. 354; Serkis, Mu'cemu'l-Matbûât, s. 1199.

Mâturîdî ve Mâturîdî kelâmcılarının görüşlerinin aynısı olduğu ve kelâmî meselelerde Ebu Hanîfe'ye atıflarda bulunduğu için, onun bir Hanefî-Maturîdî kelâmcısı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliyoruz. Yazarımız bir çok Mâturîdî kelâmcısı gibi²⁰ İmam Mâturîdî'den bahsetmemekle beraber zaman zaman "ulemâunâ" (âlimlerimiz) "ashâbunâ" (arkadaşlarımız)²¹ gibi tabirler kullanmaktadır. Kanaatimize göre, Sadru'sh-Şeria, İmam Mâturîdî'yi ve isimlerini zikretmediği diğer Mâturîdîleri bu tabirler içine almaktadır. Bununla beraber Sadru'sh-Şeria, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935)'nin bizzat ismini zikrederek görüşlerini tenkit etmektedir.²²

Sadru'sh-Şeria, müteahhirin (sonraki) kelâmcıların yolundadır. Bilindiği üzere müteahhirin ilm-i kelâmı, felsefe ile meczedilmiş bir kelâmdır.²³ Müellifimiz de aynı metodu takip etmektedir. Bu husus müellifimizin "Ta'dîlu'l-Ulûm" isimli eserinde açıkça görülmektedir. Ancak burada şunu belirtmek gerekir ki; onun kelâmı, felsefî kelâm değil, kelâmî felsefedir. Yani o, felsefî terim ve ıstılahları kullanırken, onların felsefî tefsir ve izahlarını ince bir mantık süzgecinden geçirerek reddedip, tabiri caizse, bunları kendi görüşünü destekleyen bir malzeme haline getirerek kullanmaktadır.

Sadru'sh-Şeria kelâmda bazı âlimlerden etkilendiği gibi kendisinden sonra gelen bazı âlimleri de etkilemiştir. Kendisinin "Tadîlu'l-Ulûm" ve "et-Tavdîh" isimli eserleri incelendiğinde, Sadru'sh-Şeri'a'nın Ebu Hanîfe, İbn Sînâ,

²⁰ Bkz. Uludağ Süleyman, Kelâm İlmî ve İslâm Akâidi (Şerhu'l-Akâid Tercümesi), Giriş, III. Baskı, İstanbul, 1982, s. 37.

²¹ Bkz. Sadru'sh-Şeria, Şerhu Ta'dîli'l-Ulûm, Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya-Tekelioğlu, no: 798, vr. 161a, 186b; et-Tavdîh fi Halli Gavâmizi't-Tenkih, (et-Taftazânî, et-Telvîh içinde), C.I, s.189, 192.

²² Bkz. Sadru'sh-Şeria, Şerhu Ta'dîli'l-Ulûm, vr. 186a, 284b; et-Tavdîh, C.I, s. 189, 197.

²³ Bkz. Yüksel, Emrullah, Âmidî'de Bilgi Teorisi, I. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul, 1991, s. 20.

Fahredden er-Râzî, Nasiruddin et-Tûsî'den etkilendiği görülecektir. Bu, yazarımızın etkilendiği şahısların fikirlerini aynen kabul ettiği anlamına gelmemelidir. Zira Sadru's-Şeria, gerektiği yerde yukarıda isimlerini saydığımız âlimlerden bazılarını zaman zaman tenkide tabi tutmuştur.

Yazarımızın ayrıca bir Mâturîdî kelâmcısı olan Muhammed Şemsuddin es-Semerkandî'nin "es-Sahâif" isimli eserine atıflarda bulunması da²⁴, bu âlimden etkilendiğine delil teşkil etmektedir.

Sadru's-Şeria, kendisinden sonra gelen pek çok âline etkide bulunmuştur.²⁵ Kendisinden etkilenenlerin başında ise Saduddin et-Taftazânî (ö. 797/1395) gelmektedir. et-Taftazânî, yazarımızın usûl-u fıkha dair olan içinde bazı kelâmî meselelere de yer verdiği "et-Tavdîh" isimli eserini şerhetmiştir. Her ne kadar bu şerhte Sadru's-Şeria'nın Eş'arîleri tenkitlerine cevap veriyorsa da, bu, onun yazarımızdan etkilenmediği anlamına gelmez. Zira et-Taftazânî, Sadru's-Şeria'nın kullandığı bazı ıstılah ve tabirleri aynen kullanmaktadır.²⁶ Ne var ki, et-Taftazânî eserlerinde yazarımızdan bahsetmemektedir. Kaldı ki et-Taftazânî, Şerhu'l-Akâid isimli eserini, Sadru's-Şeria'nın et-Tavdîh'ini şerhettikten sonra yazmıştır. Çünkü o, Şerhu'l-Akâid'de ictihad ve müctehid ile ilgili meselelerden bahsederken, bu konuları "et-Telvîh fî Şerhi't-Tenkîh" isimli kitabında genişçe anlattığını²⁷ söylemektedir. Bu da bize et-Taftazânî'nin Şerhu'l-Akâid'i yazarken Sadru's-Şeria'dan ve kelâmî görüşlerinden

²⁴ Bkz. Sadru's-Şeria. Ta'dil, vr. 144a, 146a, 157a, 163a, 164b.

²⁵ Aynî, Mehmet Ali, "Türk Mantıkçıları", s. 51.

²⁶ Bkz. Ta'dil, vr. 188b, et-Tavdîh, C.I, s. 175; Krş. et-Taftazânî, Şerhu'l-Akâid (Kestelli Hâşiyesi ile birlikte), Salah Bilici Kitabevi, İstanbul, s. 111; Şerhu'l-Makâsid, Tahkik: Abdurrahman Umeyre, I. Baskı, Beyrut, 1989, C. IV, s. 240.

²⁷ Bkz. et-Taftazânî, Şerhu'l-Akâid, s. 196.

haberdar olduğunu göstermektedir.

Sadru'sh-Şeria'dan etkilendiğini gördüğümüz âlimlerden biri de Kemaluddin el-Beyâzî (ö. 1098/1687)'dir. Bunu, onun İmam-ı A'zam'ın görüşlerini açıkladığı "İşârâtü'l-Merâm min İbârâtü'l-İmâm" isimli eserinde rahatlıkla görebilmekteyiz. el-Beyâzî, özellikle kulların fiilleri meselesinde Sadru'sh-Şeria'dan sık sık nakiller²⁸ yapmakta, adeta Ebu Hanife'nin bu konudaki görüşlerini kendisi açıklamamış da Sadru'sh-Şeria'ya izah ettirmiş desek mübalağa etmiş olmayız. Hatta o, Sadru'sh-Şeria'nın "et-Tavdîh" isimli eserinde husûn ve kubuh konusuna yazdığı "el-Mukaddimâtu'l-Erbâa" isimli eserini özetleyerek vermektedir.²⁹

Ebu'l-Bekâ (ö. 1094h.) da "Kitâb el-Külliyât" isimli eserinde Sadru'sh-Şeria'nın yapmış olduğu bazı tarifleri aktarmaktadır.³⁰

Son devir Osmanlı âlimlerinden Seyyid Bey (ö.1924), "Usûl-u Fıkıh Dersleri" isimli eserinde "İrâde, Kaza ve Kader" konusunu işlerken Sadru'sh-Şeria'nın bu konulardaki görüşlerine geniş bir şekilde yer vermektedir.³¹

Ayrıca Osmanlı Şeyhulislâmlarından Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö. 1951), yine başka bir Osmanlı Şeyhulislâmı olan Mustafa Sabri Efendi (ö. 1954)'yi cebri görüşlerinden dolayı tenkit etmek için kaleme aldığı "el-İstibsâr anî't-Tahaddüs mine'l-Cebri ve'l-İhtiyâr" isimli

²⁸ Bkz. el-Beyâzî, Kemaluddin, İşârâtü'l-Merâm min İbârâtü'l-İmâm. Tahkik: Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî. İstanbul, 1949. s. 30, 74, 95, 127, 203-261.

²⁹ Bkz. el-Beyâzî, İşârâtü'l-Merâm. s. 262; Krş.et-Tavdih, C.I, s. 175-186.

³⁰ Bkz. Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Kefevî, Kitâb el-Külliyât. Tahkik: Adnan Derviş. Muhammed el-Misrî. I. Baskı. Beyrut. 1992. s. 107, 109, 162, 217, 283, 363, 497, 620, 633, 898, 904, 924.

³¹ Bkz. Seyyid Bey, Usûl-u Fıkıh Dersleri, 3-26: 125-177.

küçük bir risâlesinde Sadru'sh-Şeria'nın insan filleri konusundaki görüşlerinden istifade etmektedir. Yine el-Kevseri bu risâlede, insan filli konusundaki görüşlerinden dolayı Sadru'sh-Şeria'yı, "Mevkifu'l-Beşer tahte Sultânî'l-Kader" isimli eserinde Mustafa Sabri Efendi'nin yapmış olduğu tenkitlere³² cevap vererek yazarımızın görüşlerini savunmaktadır.³³

D- SADRU'SH-ŞERIA'NIN DİĞER İLİMLERDEKİ YERİ:

a- Fıkıh ve Usûl-u Fıkıhtaki Yeri:

Eserlerinden bahsederken de göreceğimiz üzere Sadru'sh-Şeria'nın eserlerinin çoğu fıkıh ve usûl-u fıkıh'a aittir. Konumuz müsait olmadığından müellifimizin bu sahalardaki fikirleri üzerinde duramıyoruz. Zira yazarın bu konudaki görüşleri ayrı bir araştırma konusu olacak niteliktedir. Şunu da belirtmek isteriz ki, yazarımızın fikhî yönden de üstün ve kudretli bir âlim olduğuna eserlerinden bahsederken az da olsa işaret edeceğiz.

Öte yandan Sadru'sh-Şeria'nın fikhî yönden üstünlüğünü belirten Daru'l-Fünun Hukuk Fakültesi muallimlerinden Mehmed Seyyid Bey'in şu ifadelerine yer vermek istiyoruz: "Dürer ve Mirat sahibi meşhur Osmanlı ulemasından Molla Hüsrev bu eserlerinde Sadru'sh-Şeria ile pek çok uğraşır ve bir çok itirazlar ileri sürerse de, bizim molla olsa olsa onun iyi bir talebesi olabilir."³⁴

b- Felsefedeki Yeri:

Sadru'sh-Şeria'nın İbn Sinâ'nın "el-İşârât"ını okutması, yazarının ve bu eserin şarihlenrinin görüşlerini kabul etmemesi kendisinin kelâmda olduğu gibi felsefe alanında da engin bir âlim olduğunu göstermektedir.

³² Bkz. Mustafa Sabri Efendi, Mevkifu'l-Beşer tahte Sultânî'l-Kader, Kahire, 1352, s. 63-68.

³³ Bkz. el-Kevseri, Muhammed Zahid, el-İstibsâr anî't-Tahaddüs min'e'l-Cebri ve'l-İhtiyâr, Kahire, Tarihsiz, s. 11-14.

³⁴ Mehmed Seyyid, Usul-u Fıkıh, s. 57.

Gerçekten de yazarımızın bu üstünlüğü kendisinin "Ta'dîlu'l-Ulûm" eserinde açık bir şekilde görülmektedir.³⁵ O, bu eserinde felsefecilerin özellikle İbn Sînâ ve Nasiruddîn et-Tûsî'nin görüşlerini tenkit etmekte³⁶ ve kendi orijinal mantığı çerçevesinde görüşünün doğruluğunu ispatlamaya çalışmaktadır. Meselâ; Sadru'sh-Şerîa yaratma meselesinde filozofların "sudûr"³⁷ nazariyyesini kabul etmez. Filozoflara göre mebd-i evvel bütün yönlerden birdir. Bu mebd-i evvel'den ancak bir sudûr eder. Sadru'sh-Şerîa'ya göre, bunu doğrulayan aklî ve naklî bir delil yoktur.³⁸

c- Mantıktaki Yeri:

Kelâm, felsefe ve usûl-u fıkıh sahalarında eserler kaleme alan ve bu sahalarda meşhur olmuş bir kişinin mantık ilmi olmaksızın bu ilimlerde söz sahibi olması mümkün değildir.

Sadru'sh-Şerîa, meşhur eseri "Ta'dîlu'l-Ulûm"un ilk bölümünü bu ilme hasretmiş ve mantık sahasında ne kadar büyük bir âlim olduğunu ortaya koymuştur. Onun mantık sahasındaki üstünlüğünden "Ta'dîlu'l-Ulûm" isimli eserini anlatırken kısaca bahsedeceğiz.

d- Tasavvufdaki Yeri:

Araştırmamız esnasında Sadru'sh-Şerîa'ya ait tasavvufî bir esere rastlayamadık. Ancak "Ta'dîlu'l-Ulûm"un kelâmla ilgili kısmının sonunda geniş bir şekilde (286b-305a) tasavvufî konulardan bahsetmektedir.

³⁵ Krş. Taşköprüzade, Miftahu's-Saâde, C.II, s. 182; 191-192.

³⁶ Müellifimizin filozofları tenkit etmesine örnek olarak bkz. Ta'dil, vr. 146a, 153b, 158a, 158b, 163b, 168b, 199a, 206b, 208b, 217b.

³⁷ Sudûr nazariyesi hakkında geniş bilgi için bkz. Yazıcı, Kemal-Kerem, Anton Cattâs, A'lâmu'l-Felsefeti'l-Arabiyye, II. Baskı, Beyrut, 1964, 449-454; 507-513; Aydın, İbrahim Hakkı, Farabî'de Metafizik Düşünce, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1993, s. 180-214.

³⁸ Bkz. Şerhu Ta'dilü'l-Ulûm, vr. 180b. Bu eser bundan sonraki dipnotlarda kısaca Ta'dil olarak gösterilecektir.

E- ESERLERİ:

1- Ta'dilu'l-Ulûm:

Bu eser üç kısımdan müteşekkildir. Birinci kısım mantık, ikincisi kelâm ve üçüncüsü ise hey'ettir. Kâtip Çelebi (ö. 1068h.) bu eserin iki kısımdan teşekkül ettiğini; birincisinin mantık (mîzan), ikincisinin ise kelâm olduğunu zikretmektedir.³⁹ Daha sonra yazarımız bu eserini şerhedip, "Şerhu Ta'dili'l-Ulûm" ismini vermiştir.

Öncelikle bu eserin isminde geçen "ta'dil" kelimesi üzerinde durmak istiyoruz. Ta'dil, lugatte, tesviye manasına gelmektedir.⁴⁰ Bu kelimenin çoğulu olan "tadilât" Türkçemizde de kullanılmaktadır. Ta'dil kelimesi; aslına zarar vermeden değiştirmek, tebdil etmek, hafifletmek ve doğrulaştırmak⁴¹ gibi anlamlar taşımaktadır. Sadru'sh-Şeria da eserine "Ta'dilu'l-Ulûm" ismini vererek, "bütün mevcut olan ilimlerde genel bir ıslah yapmak istemiştir."⁴²

Sadru'sh-Şeria, bu eserde önce "Mantık" kısmını ta'dil etmiş, bundan sonra "Kelâm"a geçerek bu ilimde de ta'dilatta bulunmuştur. "Ta'dilu'l-Ulûm"un üçüncü kitabını "Hey'et" teşkil etmektedir. Müellif bu ilimde icra etmiş olduğu ta'dilâtın takdir edilmesi için bu konuda yazılmış olan diğer kitapların mütalââ ve tetkik edilmesini tavsiye ediyor. Yazarımız, bu üçüncü kitabını Buhârâ dışında Şer'i-âbâd denen yerde hicrî 747'de tamamlamıştır ki, kendisi de bu tarihte vefat ettiğinden bu önemli eserini tamamlayamamış. bundan dolayı da ta'dile muvaffak olduğu ilimler üç ile sınırlı kalmıştır.⁴³

³⁹ Bkz. Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn an Esâmî'l-Kütûbi ve'l-Funûn, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, C. I. s. 419.

⁴⁰ Bkz. et-Tahanevi, Keşşafu Istilâhâtî'l-Funûn, s. 1018.

⁴¹ Yeğin, Abdullah ve arkadaşları, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat, İstanbul, 1991, s. 2043.

⁴² Bkz. Yaltkaya, "Türk Kelâmcıları", s. 8.

Ta'dîlu'l-Ulûm, genel olarak kelâm, mantık, ahlâk, felsefe, tasavvuf ve hey'et gibi çeşitli ilimleri kapsayan⁴⁴ bir eserdir. Taşköprüzâde, bu eser hakkında; "Sadru's-Şerîa, Ta'dîlu'l-Ulûm'da aklî ilimlerin bütün kısımlarını açıklamıştır. Sonra bu kitabın her bir kısmını şerhedip, hiç görülmemiş bir usûl ve çok güzel bir tarz meydana getirmiştir. Tahkik ve tedkiklerini öyle güzel bir eda ve üslupla açıklamıştır ki, kendinden öncekiler görseler bundan âciz olduklarını itiraf ederlerdi."⁴⁵ demektedir.

Ta'dîlu'l-Ulûm ve şerhi henüz basılmamış olup yazmadır. Bu eserin esbit edebildiğimiz bazı yazma nüshaları şunlardır: İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi A. 3414; E.H. 1669; İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi: Antalya-Tekelioğlu, no: 798; Süleymaniye, no: 749; Kılıç Ali Paşa, no: 286; Köprülü, no: 797; Hamidiye, no: 721; İstanbul Köprülüzâde Mehmed Paşa Kütüphanesi, no: 797 numarada ise bu eserin kelâmıla ilgili kısmı kayıtlıdır.

2- Tehkîhu'l-Usûl:

Sadru's-Şerîa'nın usûl-u fıkha dair yazmış olduğu bir eserdir.⁴⁶ Hanefîlerin müteahhirininden bazıları kelâmcıların metodu ile fıkıhçıların metodunu, başka bir ifadeyle Şafîi usûlü ile Hanefî usûlünü cami eserler yazmışlardır. "et-Tenkîh"ın bunların en meşhurlarından olduğu⁴⁷ söylenmektedir.

Sadru's-Şerîa, bu eserinde, Pezdevî (ö. 483h.)'nin "Usûl"ünü, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606h.)'nin "el-Mahsûl"ünü ve İbn Hacib (ö. 570h.)'in "el-Muhtasaru'l-

⁴³ Yaltkaya, "Türk Kelâmcıları", s. 9 vd.

⁴⁴ Krş. Mehmed Seyyid. Usûl-u Fıkıh (Medhal), s. 57; Keskiöglü, Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku, s. 150.

⁴⁵ Taşköprüzâde, Miftahu's-Saâde, C. II, s. 182.

⁴⁶ İbn Kutlubuğa. Tâcu't-Terâcim, s. 40; Kehhâle, Mu'cemu'l-Müellifin, C. VI, s. 246; el-Leknevi, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 109; ez-Zirikli, el-A'lâm, C. IV, s. 354.

⁴⁷ Mehmed Seyyid. Usûl-u Fıkıh, s. 56.

Müntehâ"sını telhis etmiştir.⁴⁸

Bu eser müellifin bu esere yazmış olduğu "et-Tavdih" ve et-Taftazânî'nin "et-Tavdih"e yazmış olduğu şerhle birlikte; Dehli, 1267; Leknev, 1281, 1287; Kazan, 1883; İstanbul, 1304, 1306 ve ayrıca birkaç şerh ve hâşiye ile birlikte 1306 yılında Mısır'da basılmıştır.⁴⁹ Bu eserin İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde bir çok yazma nüshası da bulunmaktadır.

3-et-Tavdih fî Halli Gavâmizi't-Tenkîh:

Usûl-u fıkha dair olan bu eser, yukarıda adı geçen "et-Tenkîh" isimli eserine yazarımızın yaptığı şerhtir.⁵⁰ Bu şerhin Sadru'sh-Şerî'a'nın en güzel, değerli ve faydalı eserlerinden biri olduğu, pek muhakkikane yazıldığı, ihtiva ettiği tahkikatın müellifin zihnî mahsulü olduğu⁵¹ zikredilmektedir. Bu eser et-Taftazânî tarafından "et-Telvîh ale't-Tavdîh" adıyla şerhedilmiştir.

Sadru'sh-Şeria, Hanefî-Mâturîdî olduğundan tetkikleri Şafîî ve Eş'arî âlimleri aleyhine olup daima onların fikir ve görüşlerini tenkit eder. et-Taftazânî de Eş'arî olduğundan onları savunur ve Sadru'sh-Şeria'ya cevap vermeye çalışır. Her ikisi de mudakkık oldukları için onlardan sonra gelen âlimler, bu iki kitabı büyük bir merakla araştırmaya koyulmuşlar, üzerlerine çeşitli şerhler yazarak iki tarafın iddia ve delillerini değerlendirmişlerdir. Bunun neticesi olarak, "et-Tavdih" ve "et-Telvîh"in şöhreti bütün İslâm dünyasına yayılmıştır.⁵²

Necmuddin b. Ebî Bekir Mercânî (ö. 827/1423), "Hizâmetu'l-Havâşî li İzâhâti'l-Gavâşî" isimli eserinin

⁴⁸ Mehmed Seyyid, Usûl-u Fıkıh, s. 56.

⁴⁹ Serkis, Mu'cemu'l-Matbûat, s. 1199; Atay, Hüseyin, "İslâm Hukuk Felsefesine Giriş", (Hallaf, Abdulvehhab, İslâm Hukuk Felsefesi, içinde), II. Baskı, Ankara, 1985, s. 160.

⁵⁰ Bkz. Brockelmann, GAL, Suppl., Vol. II, pp.300.

⁵¹ Bkz. Mehmed Seyyid, Usûl-u Fıkıh, s. 56; Atay, "İslâm Hukuk Felsefesine Giriş", s. 159.

⁵² Mehmed Seyyid, Usûl-u Fıkıh, s. 57vd.

önsözünde et-Taftazânî'nin "et-Telviḥ"te insaflı davranmadığını söylediği⁵³ belirtilmektedir.

et-Tavdih, Hind, 1292; Kalkûta, 1245, 1278, 1309; Kazan, 1902; Kahire, 1324'te basılmıştır.⁵⁴ Ayrıca bu eserin çeşitli yazma nüshaları mevcuttur.⁵⁵

Sadru's-Şeria'nın "el-Mukaddimâtü'l-Erbaa" isimli bir eserinden de bahsedilmektedir. Ancak bu eser aslında müstakil bir eser olmayıp yukarıda bahsettiğimiz "et-Tavdih"ın husûn ve kubuh konusuna Sadru's-Şeria'nın yazmış olduğu dört mukaddimeden ibarettir. Yazarımız, bu mukaddimelerde cebir, kazâ ve yaratma meselelerini bir kelâmcı edası ve üslubu ile işlemiş, bu konularda Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Eş'arilere cevap vererek kelâmî tartışmalara girmiştir. Öneminden dolayı bu dört mukaddimeye şerh hâşiye ve ta'likler yazanlar olmuştur.⁵⁶

4- Şerhu'l-Vikâye:

Hanefî fıkḥına dair bir eserdir. Dedesi Tacu's-Şeria'nın "Vikâyetü'r-Rivâye fî Mesâilî'l-Hidâye" isimli eserinin şerhidir.⁵⁷ Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1920) "Vikâye"yi, diğer kaynakların aksine, Sadru's-Şeria'nın ana tarafından dedesi olan Burhanu's-Şeria'nın eseri olarak göstermektedir.⁵⁸ Bu eser Kazan, 1318'de basılmıştır.⁵⁹

5- Muhtasarü'l-Vikâye fî Mesâilî'l-Hidâye:

Yukarıda zikrettiğimiz "el-Vikâye"nin muhtasarıdır. "en-Nukâye" ismiyle de kaynaklarda geçmektedir.⁶⁰

53 Bkz. Atay, "İslâm Hukuk Felsefesine Giriş", s. 162.

54 Serkis, Mu'cemu'l-Matbûat, s. 1199-1200.

55 Bkz. Brockelmann, GAL, Suppl., Vol. II, pp.300; Atay, "İslâm Hukuk Felsefesine Giriş", s. 159-160.

56 Bkz. Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, C. I, s. 498-499.

57 el-Leknevi, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 109; ez-Zirikli, el-A'lâm, C. IV, s. 354; Serkis, Mu'cemu'l-Matbûat, s. 1199.

58 Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Arifin, C. II, s. 650.

59 Serkis, Mu'cemu'l-Matbûat, s. 1200.

Büyük âlim ve müdekkiklerden biri olan Şeyhü'lislâm İbn Kemal Paşa (ö. 940/1534), Sadru'sh-Şerîa'nın bu eserindeki yanlışlarını düzeltmek düşüncesiyle "İslâhu'l-Vikâye"sini, daha sonra bunun şerhi olan "İzâhu'l-İslâh (veya el-İslâh ve'l-İzâh)"⁶¹ ismindeki eserini yazmıştır.

Kâtip Çelebi ise, "Kemalpaşazâde, Kanunî Sülcıman'a hediye etmiş olduğu bu kitapta böyle söylüyor ama, bilindiği gibi âlimler, hâlâ onun aslına rağbet ederek onu kullanmaktadırlar. Şerh, her ne kadar faydalı ve öncekilerden üstün ise de, terkedilmiş durumdadır. Eskilerin eserlerini tenkit edenlerin kitapları konusunda, "Allah'ın sünneti budur." demektedir."⁶²

Birgivi Mehmed Efendi (ö. 981/1573), asırlarca İslâm âlinleri tarafından kabul gören "Vikâye"nin İbn Kemal Paşa tarafından tenkit edilmesini doğru bulmamış ve onun yanlışlarını göstermek maksadıyla "Hâşiyetü'l-İzâh ve'l-İslâh" isimli eserini kaleme almıştır.⁶³ Ayrıca küçük Tâcüddin diye bilinen İbrahim b. Abdillâh Hâmidî (ö. 973/1565-6) de İbn Kemâl'in bu kitabı üzerine bir hâşiye yazarak onu şiddetli bir dille tenkit etmiştir.⁶⁴

Bu eser Kazan, 1260, 1290, 1902; Petersburg, 1895; Kalküta, 1274, 1858; Leknev, 1873, 1888, 1889; Kahire, 1318 ve Hind, 1915'te basılmıştır.⁶⁵

6- el-Vuşah (veya el-Vişah):

Bu eser Maânî ve Beyân ilmine aittir.⁶⁶

⁶⁰ Bkz. el-Leknevî, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 109; Serkis, Mu'cemu'l-Matbûat, s. 1200.

⁶¹ Kılıçer, Esat, "Fıkıhçı Olarak İbn Kemâl", Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu içinde, Ankara, 1989, s. 161.

⁶² Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, s. 109.

⁶³ Bkz. Arslan, Ahmet Turan, İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisindeki Yeri, İstanbul, 1992, s. 96.

⁶⁴ Bkz. Kılıçer, Esat, "Fıkıhçı Olarak İbn Kemâl", s. 161.

⁶⁵ Serkis, Mu'cemu'l-Matbûat, s. 1200.

Yazarımızın bundan başka, eş-Şurût, Erbaûne Hadisen, Şerhu Fusûlî'l-Hamsûn fi'n-Nahv, Fetevay-ı Mâverâunnehr Ta'dîl Hayât el-Eflâk, el-Havâsî ve'n-Nikat el-Muharrarat alâ Muhtasar el-Ma'ânî, Fî İlmi's-Sarf gibi eserlerinin⁶⁷ bulunduğu da zikredilmektedir.

Sonuç olarak Sadru's-Şerîa es-Sânî'nin Buhârâ'da yetişmiş olan önemli bir Hanefî-Mâturîdî bilgini olduğunu söyleyebiliriz. Bu kısa çalışmada, yazarın Türk-İslâm ilim dünyasında önemli bir yeri olduğunu vurgulamaya çalıştık. Yazar, çeşitli yönleriyle araştırılmayı bekleyen gizli bir değerdir. Düşünce tarihimizdeki bu gibi değerlerin araştırılması, fikir ve görüşlerinin ortaya çıkarılması, kültür hazinemizin daha da zenginleşmesini sağlayacaktır.

⁶⁶ Bkz. el-Leknevî, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 109; Kehhâle, Mu'cemu'l-Müellifin, C. VI, s. 246; ez-Ziriklî, el-A'lâm, C. IV, s. 354; Taşköprüzâde, Miftahu's-Saâde, C. II, s. 191.

⁶⁷ Bkz. el-Leknevî, el-Fevâidu'l-Behiyye, s. 110; Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Arifin, C. II, s. 649; Brockelmann, GAL, Vol. II, pp. 277-278; Suppl. Vol. II, p. 301.